

Kyrkan och kylan – domkyrkan och solen

NILS SUNDQUIST

I min studie »Uppsala domkyrkas anläggning och äldre byggnadshistoriska utveckling, bilaga 2 till Länsstyrelsens i Uppsala yttrande över förslag till Uppsala domkyrkas restaurering», tryckt 1968, uttalar jag som min mening att i domkyrkans resning finns drag, som är »franska, tyska och svenska». Helt säkert förbryllade det många läsare att även det »svenska» fick komma till tals när det gällde domkyrkans arkitektoniska karaktär. Det kan därför vara påkallat att litet närmare beröra det förhållandet att ett »svenskt» inslag kan förmodas dölja sig i ett ur stilistisk synpunkt så centraleuropeiskt byggnadsverk som Uppsala domkyrka.

Bäst är att först som sist precisera var det »svenska» inslaget är att finna hos Uppsala domkyrka. Det är *sydfasadens* utformning. Flera drag hos domkyrkans sydfasad i dess medeltida primärskede tyder på att de intressenter, som på 1280-talet med den koncipierande arkitekten – helt säkert fransman – diskuterade domkyrkans utformning, var måna om att man skulle på bästa möjliga sätt ta till vara *solljuset* och *solvärmen* till det blivande, särdeles differentierade domkyrkorummets förmån. De nämnda intressenterna visste mer än väl, i varje fall bra mycket mer än den »sydländske» arkitekten, hur viktigt det här uppe i det kalla Norden var att göra allt som stod till buds för att tillgodogöra sig det ljus och den värme, som solen bjöd. Av allt att döma förefaller det som om arkitekten i den utsträckning det var möjligt efterkom beställarnas önskemål. Domkyrkans mot solen vettande fasad utformades tveklöst på sådant sätt att den blev både solljus- och solvärmevänlig. Vilka de speciellt för ändamålet utformade dragen var, dröjer jag med att precisera längre fram. Dragen kan dock redan nu betecknas som »klimatiska», gärna svenska.

Vi skall då först undersöka om man hos de högmedeltida kyrkorna i övrigt på norra Mälarstranden kan skönja drag, som gör dem till solvän-

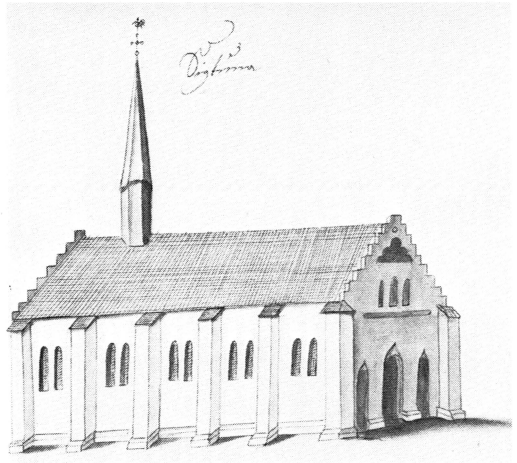
liga, dvs. om deras mot solen vettande fasader har ymniga murgenombrott. En sådan undersökning knyter dock till sig betydande svårigheter så länge man så litet vet om kyrkornas nordsidor. Det uttalandet kan dock redan från början göras att nordsidorna av allt att döma till övervägande del varit *helt slutna*, med andra ord saknat murgenombrott. Norra Mälarstrandens gotiska landskyrkor har med få undantag under medeltiden saknat nordfönster. Förändringens vindar blåste dock särdeles starka under 1600-talet, 1700-talet och 1800-talet. Man tog då upp stora fönster även på nordfasaderna, en åtgärd som resulterade i att både nordfasad och sydfasad fick i det närmaste enhetlig fönsteravvägning. Man var under de nu nämnda århundradena starkt gripen av den under renässans och barock uppvaknande symmetriökänslan, vilken gav som följd att kyrkorummets nordfasad och sydfasad fick, som nyss antydde, jämbördighet. Det är ett sådant välavvägt intryck man i regel numera får när man från väster vandrar fram i mittgången till den östliga korttrappan.

Framhållas bör dock att det finns medeltida kyrkor på norra Mälarstranden som haft fönster även på nordsidan. Danmarks kyrka har haft sådana nordfönster, ehuru deras dimensioner inte alls svarat mot sydsidans. Ävenså Länna kyrka i Roslagen har haft nordfönster av mindre format.

En grupp kyrkor, som haft nordfönster, är ordenskyrkorna. En intressant iakttagelse hos ordenskyrkorna är att de i regel haft sin konventsgård vänd mot söder, dvs. legat på klosteranläggningens sydsida. Jag har tolkat berörda förhållande som baserat på konventsledningens önskan att klostergården, där konventet väl ofta vistades, skulle vetta mot den värmegivande solen. Understrykas må dock att det finns exempel på konvent, som haft gården på kyrkans norra sida. Anledningen till en sådan gårdsriktning kan ha varit det i klostrets närhet rådande vägsystemet: man ville helst att klosterkyrkan med dess ingång skulle ligga åt sådant håll, där huvudvägen strök fram. Gjorde den så på klosteranläggningens sydsida, måste konventsgården finna sig i att få vända sig mot norr, med mindre solvärmefångande som följd.

En klosterkyrka, som vände sig mot norr och därtill hade nordligt sideskepp – såsom exempelvis franciskankyrkan i Stockholm och dominikankyrkan i Sigtuna – hade praktiskt taget konsekvent fönster, i princip *travévis*, på nordsidan. En sådan rik nordfönstersida kan

Bild 1. Dominikankyrkan i Sigtuna är exempel på en flerskeppig klosterkyrka, där som regel gällde att nordfasaden skulle stå ljusgivande emedan sydfasaden engagerades av själva klosterklausuren. Efter Joh. Hadorph, 1682.

ännu ses på den nämnda dominikankyrkan i Sigtuna och cisterciensnunnekyrkan i Sko.

Överhuvudtaget torde det ha varit allmän praxis under medeltiden att flerskeppiga kyrkor haft fönster även på nordsidans sidoskepp. Det för oss klassiska exemplet härpå är Uppsala domkyrka, där både sydsida och nordsida haft sina ytterkapellmurar genombrutna med till dimensionerna ej föraktliga fönster. Till nu antydda förhållanden återkommer jag nedan.

I det som ovan uttalats har jag velat framhålla att det finns medeltidskyrkor hos oss, som haft fönster på både sydsida och nordsida. Alldeles evident är dock att de solvända sydfönstren varit klart övervägande.

Bild 2. Upplands-Tuna kyrka med tvågrupperade sydfönster. Efter Joh. Hadorph, 1683.

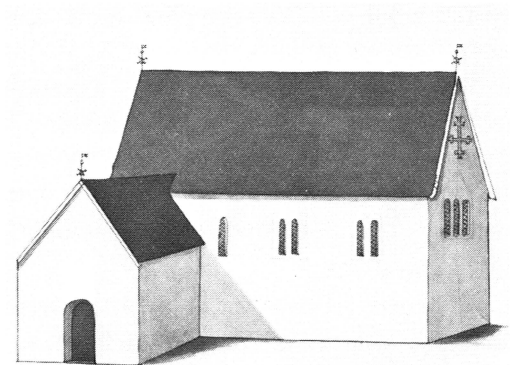
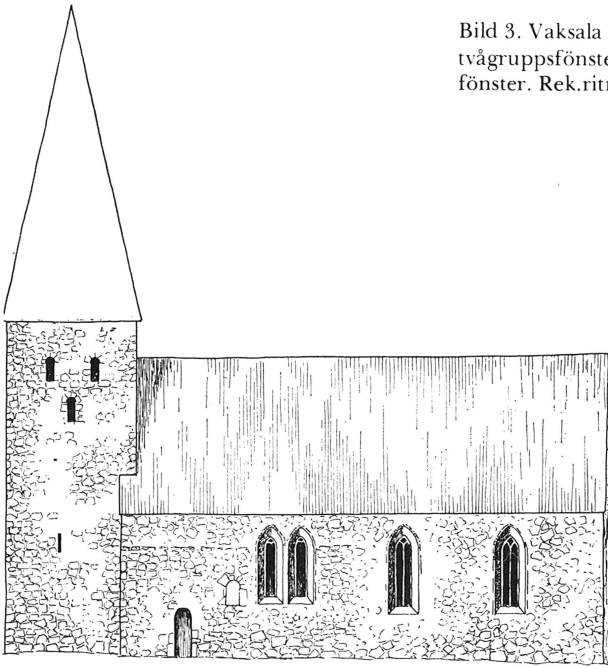

Bild 3. Vaksala kyrka, södra fasaden med tvågruppsfönster och stora särstående fönster. Rek.ritning av Ola Ehn.

I vårt nu behandlade problem är det av stor vikt att vi har en serie kyrkor, mest landskyrkor, som av tecknare avbildats redan under 1600-talet. Den värdefullaste serien av 1600-talsteckningar har framställt av riksantikvarien Johan Hadorph på 1670- och 1680-talen. Över Hadorphs teckningar av uppländska kyrkor har utgivits ett band, där särdeles goda studier kan göras över kyrkornas exteriörer med deras murgenombrott. Dock ser man på Hadorphs ritningar praktiskt taget undantagslöst kyrkorna från söder, vilket gör att det enbart är *sydfasaderna* vi kan studera. Nordfasaderna undandrar sig därför, beklagligt nog, ett studium på Hadorphs ritningar. »Nordnegativismen» hos Hadorph kan helt visst tas som ett indirekt bevis för att det var den arkitektoniskt rikaste sidan, som mest intresserade ritaren, och att det var dess ofta välutbildade fönster, som låg som grund för inspirationen i återgivandet.

Det är tre sydfönstertyper, som återkommer på Hadorphs ritningar, nämligen dels enkla fönster, dels fönster sammansatta till en »tvågrupp», dels större fönster, som fått en mera avancerad arkitektur

Bild 4. Litslena kyrka med sydligt masverksfönster. Efter Joh. Hadorph, 1684.

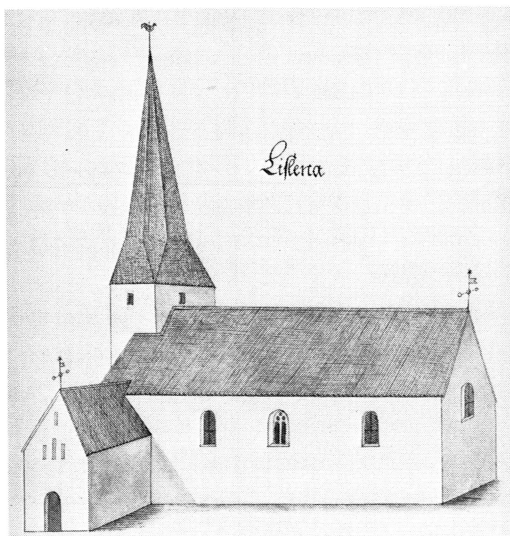

Bild 5. Kumla kyrka, Västmanland, med två sydfönster av rikare art. Efter Joh. Hadorph, 1685.

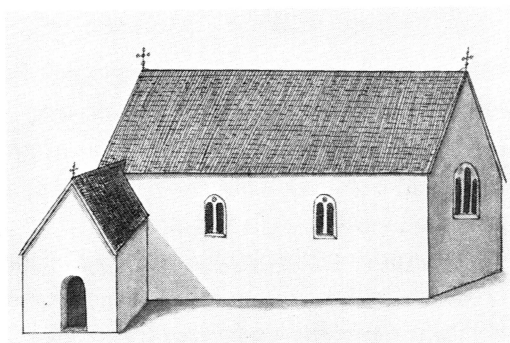
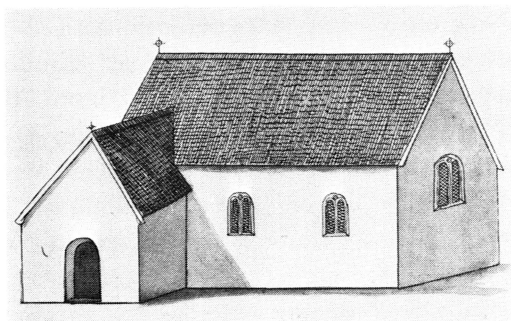

Bild 6. Frösthults kyrka med två sydfönster av rikare art. Efter Joh. Hadorph, 1685.

genom att de indelats medelst masverk. Enkla fönster är de vanligaste fönstertyperna hos Hadorph, tvågruppsfönster bl. a. på Härkeberga (1684), Torstuna (1685) och Täby (1682). Fönster av större storleksordning med masverk ses bl. a. på Litslena (1684), Kumla (1685), Frösthult (1685), Vendel (1683), Tolfta (1683), Östervåla (1684), Upplands-Tuna (1683), Vänge (1676–1680), Tensta (1680), Rasbo (1680), Danmark (1680), Enköping Vårfru (1681) och Färentuna östtorn (1676–1680).

Framhållas må att de tvåkopplade sydfönstren i Härkeberga och Vendel ännu finns kvar, vidare ses spåren av Vaksala kyrkas tvåkoppelfönster. Helt bevarade sydfasadställda masverksfönster är särdeles få. Tydliga omfattningar till dylika finns bl. a. i Danmark och Enköpings Vårfru. (Sammansatta korfönster och västfönster har jag behandlat i särskilda studier i årsboken Uppland 1963 och 1964.)

Någon absolut restlöshet beträffande sydfönsters förekomst har i föreliggande studie ej eftersträvat, eftersom nyupptäckter årligen görs vid kyrkorestaureringarna.

Det ovan anförda materialet torde dock indicera att norra Mälarstrandens landskyrkor haft en sydfasad, som med största sannolikhet stått rikare vad murgenombrott beträffar än nordfasaden. Den stora frågan blir då vad detta sakernas förhållande har för orsak. Vilken mening låg bakom kyrkornas »sydvändning»?

Det finns i folktron en djuprotad uppfattning om att kyrkornas nordsida var den »onda» sidan, mörkrets sida. Idén framträder särskilt starkt när det gäller vissa människors begravning. Missdådare och andra »onda» hänvisades till nordsidan. Ännu inte döpta torde likaledes ha fått sin plats här. I sin intressanta och för ärendet belysande studie »Norr om kyrkan» har Nils Ahnlund (1928) mångsidigt behandlat den mycket invecklade problematiken. Ahnlund finner bl. a. att uppfattningarna om »nordsidan» skiftat inom olika folkområden. Till några säkra slutsatser förefaller det som om Ahnlund inte kan nå. Begravningsplatserna är, för att ta ett exempel, mycket skiftande på olika håll.

I nu anförda sammanhang, dvs. då det gäller hur man skall bedöma en kyrkas nordsida och sydsida, kan det vara skäl att med några ord beröra kyrkornas inre, enkannerligen sittplatserna mot nordväggen och sittplatserna mot sydsidan. Så gott som konsekvent har det förhål-

landet gällt att medan de *manliga* kyrkbesökarna fått disponera sydsidan, har de *kvinnliga* varit hänvisade till nordsidan. En sådan platsfördelning torde på många platser ha gällt långt fram på 1800-talet, ja, det finns områden i Sverige där nord- och sydordning ännu gäller. Platsfördelningen, vilken här ej skall analyseras, torde sammanhålla med kvinnans »mindervärde» och »orenhet» ur biblisk och gammalkyrklig synpunkt.

Vi återgår nu till murgenombrotten på kyrkans nordsida och sydsida, där vi funnit att sydsidan stått framom nordsidan. Kan man inte tänka sig att bakom anförda arrangemang kan dölja sig även praktiska skäl? Motivet med »sluten» nordsida och »öppen» sydsida skulle då vara att medan man på nordsidan stängde ut den kalla nordanvinden, infångade man på sydsidan solljuset och solvärmen. Bevekelsegrunden för nordsidans och sydsidans slutenhet resp. öppenhet skulle då vara »klimatisk», dvs. strävan hos kyrkbyggenas intressenter att så gott sig göra lät tillvarata solens ljus- och värmevärden. Nordsidans »diskriminering» andligt sett skulle då kunna tänkas vara en eftertionalisering. Även det alternativet är möjligt att två skilda bevekelsegrunder, en »etnisk» och en »klimatisk», ingått som komponenter i utformningen av en nordsida och sydsida. Vi vet nog, tyvärr, inte riktigt säkert svaren på nu antydda frågor.

Det finns dock en kyrka på norra Mälarstranden, som är värd att studera när det rör sig om nordsida och sydsida och – framförallt – sydsidans alldeles uppenbara »klimatiska» öppenhet. Det är Uppsala domkyrka. Hade vi haft tillfälle att företa en rundvandring kring domkyrkan, sådan kyrkan tedde sig under medeltiden, skulle vi lätt kunnat fastslå att domkyrkans alla tre fasader: västfasaden, nordfasaden och sydfasaden, präglades av former, som hade, så att säga, välkomnande karaktär. I västfasaden fann vi den inbjudande huvudportalen med trymåstata av kyrkans och rikets primärhelgon Sankt Erik, på den fönsterrika nordfasaden fann vi nordportalen med Norges primärhelgon Sankt Olof – livligt dyrkad även i Sverige – och på sydfasaden mötte vi den äldre domkyrkans Sankt Lars, centralbild i den skulpturalt rikaste portalen av domkyrkans tre portaler.

Vi finner följaktligen att inte någon av domkyrkans tre huvudsidor stod i någon slags konstaterbar mindrevärdesställning gentemot de

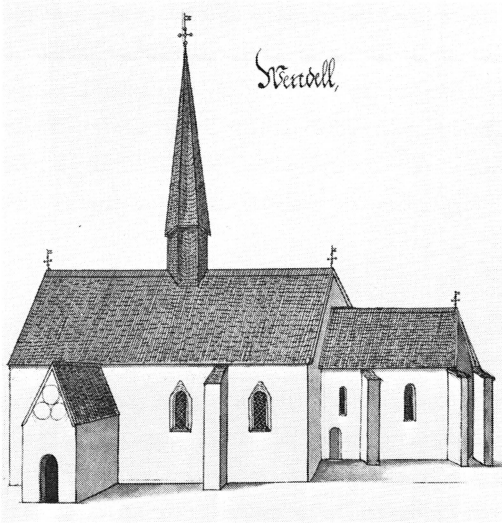

Bild 7. Vendels kyrka med
fönsterrik sydfasad. Efter Joh.
Hadorph, 1683.

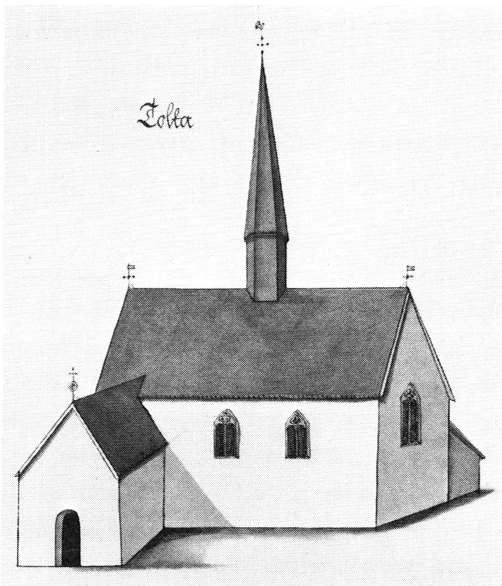

Bild 8. Tolfta kyrka med två
sydfönster av rikare art. Efter
Joh. Hadorph, 1683.

övriga. Det hör till vårt ärende att uttala att vi inte riktigt säkert vet mera om Uppsala domkyrkas tre portaler än att västportalen, Eriksportalen, väl måste betraktas som kyrkans huvudportal. Nordportalen, Olofsportalen, och sydportalen, Larsportalen, kan vi ännu inte yttra oss

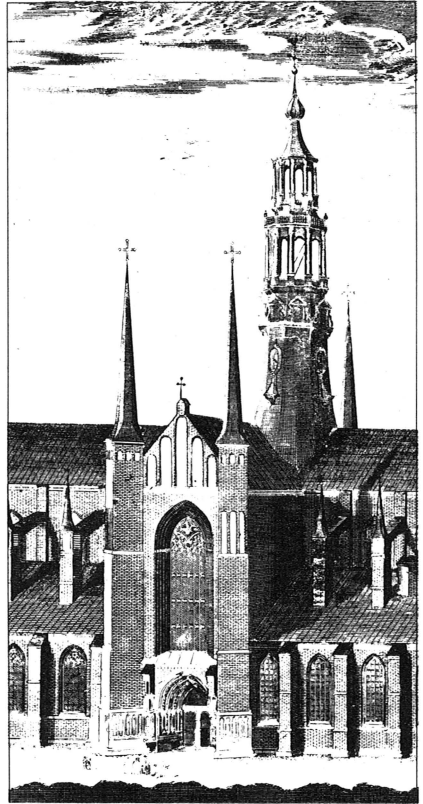

Bild 9. Uppsala domkyrka, dess sydtransept med det stora fönstret och de snedställda, ljusfångande kontreforterna. Efter Joh. Peringskiöld, omkring 1700 (bilden tryckt 1719). Jfr bilderna 11 och 12.

om funktionsmässigt sett. Vi kan med andra ord ännu inte precisera de uppgifter portalerna hade sig tilldelade under medeltiden – och för övrigt även senare. Klart är dock att alla tre portalerna hade hög dignitetsställning.

Vad som är viktigt i vårt nu behandlade problem är att söka utröna om Uppsala domkyrkas *sydfasad* under medeltiden hade sådan utformning att den påtagligt avvek från nordfasaden. Det är lätt att utskilja väsentliga olikheter. Lättast är att finna några sådana i transeptgavlarna. Norra transeptgaveln har ros-fönster och avslutas på öst- och väst-sida av kontreforter, som står rakt mot norr, dvs. bildar rak fortsättning mot norr av transeptets östra och västra begränsningsmurar. Ävenså har fasadliven på ömse sidor om nordtranseptet en sådan sluten karaktär, som inte återfinns på motsvarande platser på sydfasaden. Norra transeptomgivningens slutenhet baserar sig främst på att till nordtran-

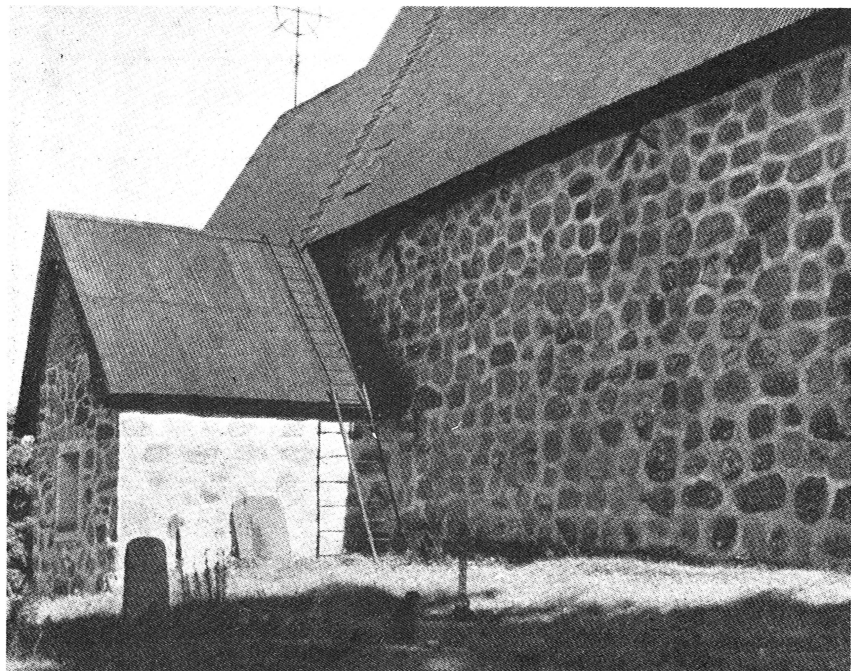

Bild 10. Edsbro kyrka i Uppland, dess nordfasad. Fasaden visar expressivt hur slutna många av norra Mälärstrandens landskyrkor en gång varit på nordsidan. – Efter Mårten Sjöbeck, Uppland (1948).

septet knyter an rumsligheter, som man skulle kunna kalla »gamla» och »nya» sakristiorna. Av dessa har den östra avgjort sluten nordvägg och den västra gör ett så långt språng mot norr att dess nordvägg kommer i linje med nordportalens omslutningsmurar. Sammanfattningsvis kan sägas att det rosffönsterförsedda nordtranseptet med angränsande »travéenheter» tillsammans sluter ihop sig på ett helt annat sätt än motsvarande partier på sydfasaden.

Sydfasaden har, som vi nedan skall finna, under medeltiden haft en väsentligt större öppenhet än nordfasaden. Mest fräppanta är sydtranseptets förhörnställda kontreforter och dess högställda fönster, »stora glas». Kontrefortställningen och transeptfönstrets stora yta gör att man tveklöst får det intrycket att domkyrkan medelst sitt specialarkitektoniska sydtransept vänder sig mot solen.

En sådan spontan uppfattning stärks i högsta grad av det arkitektoniska arrangemang på sydtranseptets östsida, som var förhanden ända

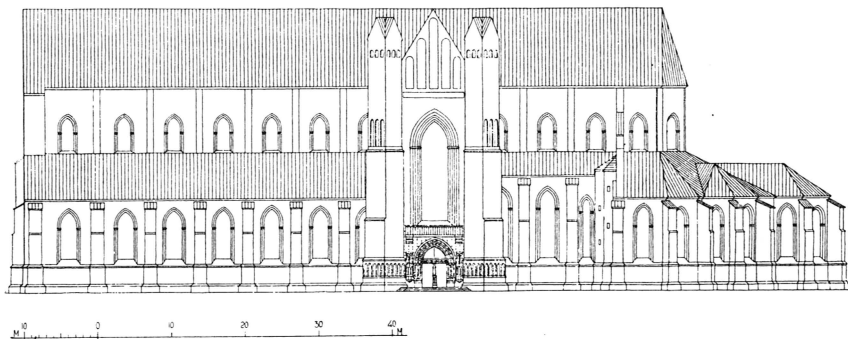

Bild 11. Uppsala domkyrka, dess medeltida sydfasad före takryttarens tillkomst 1441. I centrum det solfångande transeptet med dess stora fönster och snedställda kontreforter; t. h. därom den tretravéiga solgivande ljusgården. – Efter förf. i årsboken Uppland 1962.

fram till 1690-talet: här befann sig en »ljusgård», som åstadkommits på så sätt att de tre travéerna öster om transeptet stod utan ytterkapell. Det fria utrymmet upptog följaktligen platsen mellan sydtranseptets östvägg och högkorkapellkransens västvägg. Alldeles uppenbart är att meningen med denna tretravéiga urtagning på sydfasaden öster om transeptet var ägnad att låta solljuset och solvärmen så direkt som möjligt flöda över kapitulares platser i domkyrkans treskeppiga högkor.

Jämför man denna del av domkyrkan, dvs. rumsligheten mellan de stora mittpelarna och korttrappan mot högaltaret, är det frapperande vad den är besläktad med en medeltida landskyrka: »sluten» nordvägg och »öppen» sydvägg. Längs utefter nämnda begränsningsväggar löper visserligen på båda sidor sidoskepp, men dessas förekomst förminskar inte på något sätt de klart etablerade begränsningsväggarnas arkitektoniska status. Efter vad jag kan förstå var den nu omnämnda högkorsdelen av Uppsala domkyrka särskilt under medeltiden tveklöst solljus- och solvärmevänlig.

Vi tar nu åter i betraktande sydtranseptets mäktiga sydfasad. När vi i vår ovan gjorda diskussion beträffande högkorsdelen funnit den »solvänlig», framstår det som osökt att sätta i fråga om inte de sydtranseptfasaden omgivande förhörnkotreforterna även de är »solfångande» eller – med det nyss använda uttrycket – solljus- och solvärmevänliga. Det är lätt att inse att kotreforternas sidosiktningar åt östhåll och västhåll står inbjudande mot solljuset och solvärmen. I ytterligare grad

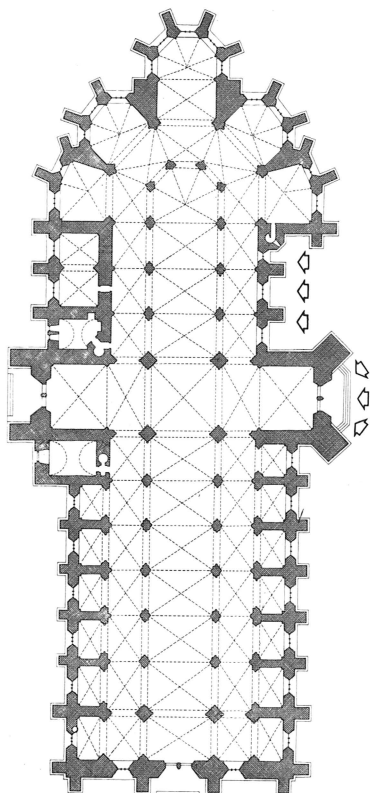

Bild 12. Uppsala domkyrka, dess plan under den höggotiska tiden. De tre övre pilarna markerar den solfångande ljusgården mellan sydtranseptet och korskapellkransen; de tre mittenpilarna vill ange solens möjligheter att nå kyrkans mittpartier. Kyrkoplanen efter förf. i årsboken Uppland 1962. Ritning av Lars Gezelius.

understryks sydtranseptfasadens solfångarkaraktär av det stående fönstret med dess ymniga mått. Från tidig dagstimme till sen dagstimme har solen fritt spelrum in i sydtranseptet, vars solljus- och solvärmemängd har så stor betydelse för domkyrkans centralparti mellan de stora mittpelarna, dômens origo, kröningsplatsen.

Ger vi så ytterligare det beskedet att domkyrkans sidokapellarkader i söder är mera rikt dimensionerade än samma enheter i norr, har vi kunnat peka på ytterligare ett förhållande, som gör domkyrkans sydsida i princip än mera beredd att samla solens värme och ljus.

Vi är därmed färdiga att göra en sammanställning av de tillhopalagda kriterier, som gör den medeltida Uppsala domkyrka till en, om uttrycket tillåtes, »solkyrka»:

1. Sydtranseptets förhörnsställda kontreforter, som ger solen större

chans att under längre tid på dagen ge ljus och värme åt domkyrkans vitala del, mittpartiet.

2. Sydtranseptfasadens stående fönster, »stora glas», som ökar solmöjligheterna i jämförelse med västfrontens och nordtranseptets ros-fönster.
3. Den tretravéiga »ljusgården» mellan sydtranseptets östmur och kor-kapellkransens västmur, som medger livligare närhet mellan solen och kapitulares platser i högkorets mittskepp.
4. Sydsidans rikare måttsättning på kapellarkaderna, vilka genom nämnda egenskap i sin mån förstärker solvänligheten.

Återvänder vi nu till de i vårt ärende aktuella landskyrkorna på norra Mälarstranden, finner vi beträffande deras nordsidor, »onda sidor», att även det alternativet kan hävdas att de hade sådan form, som genom sin slutenhet var ägnad att utestänga den stränga nordanvinden. Man skulle därför kunna kalla en sådan kyrkoarkitektur, dvs. med »öppen» sydsida och »sluten» nordsida, för »klimatisk».

Tillämpas, slutligen, ett dylikt synsätt även på Uppsala domkyrka finner vi att skälen härför ej är svåra att finna. Även om domkyrkans nordsida är arkitektoniskt rik både transeptvis och fönstervis är det dock *sydfasaden* som är den sida som är arkitektoniskt rikast utbildad i dess egenskap av solljus- och solvärmefångare.

När jag i min studie i »Uppsala domkyrkas restaureringsfråga» 1968 uttalade att det vid sidan om franska och tyska inslag i domkyrkans byggnadsstil och uppbyggnadssätt även fanns en viss »svenskhet», menade jag att det just var de »klimatiska» arrangemangen, befrämjande solljus- och solvärmefångandet, som representerade det »svenska». Min karaktäristik av Uppsala domkyrkas differentierade arkitektoniska särart hoppas jag därmed nu skulle kunna betraktas som försvarligt underbyggd.

Kommentar och litteratur

Flera kyrkotecknare från 1600- och 1700-talen än Johan Hadorph skulle i min studie kunna åberopas men ingen kommer upp i Hadorphs klass rörande sydfasader.

I ett avsnitt i min uppsats »Gotiska kyrkor med takryttare» i årsboken *Uppland* 1966 har jag på sidorna 51–63 sammanställt korta levnadsbeskrivningar över de kyrkotecknare, som under 1600- och 1700-talen avritat ett flertal kyrkor på norra Mälarstranden. Joh.

Håkansson Rhezelius, Joh. Peringskiöld, Erik Dahlberg och Olof Grau, nämns, förutom Johan Hadorph, där.

Ahnlund, Nils, *Norr om kyrkan*; i *Svensk sägen och hävd*, Stockholm 1928.

Sundquist, Nils, *Uppsala domkyrkas yttre resning under höggotiken*; i årsboken *Uppland* 1962.

Vennberg, Erik, *Johan Hadorphs resor: Afritningar af Kyrkor och Kyrkovapen i Uppland 1676–1685*, utgivna av Erik Vennberg (*Arkiv för svensk Konst- och Kulturhistoria*, Vol. I och II), Stockholm 1917.

Då det ur arkitektonisk synpunkt är viktigt att få våra medeltidskyrkors primära fönsterfördelning klarlagd, vore en penetrering av nämnda spörsmål ytterst välkommen. En dylik undersökning skulle även kunna belysa på vilket sätt 1400-talets kyrkmålare bedömde norra kyrkväggen som yta för placering av dess målningsgrupper. Ljuset från sydväggens fönster kunde av målaren betraktas som en konstnärlig tillgång för nordväggssviterna, särskilt just ur kompositionell synpunkt. Rent arkitektoniskt torde sidljusstrukturen från sydfasaden enbart som sådan även den ha inneburit en konstnärlig tillgång för kyrkorummet. Man kan mer än väl tänka sig att den framstående konstnär, som väl på 1280-talet koncipierade Uppsala Domkyrkas höggotiska plan och resning, estetiskt sett inte hade något att invända mot det blivande kyrkorummets, snarast »kyrklandskapets», sydliga sidljusstruktur, som blev en följd av det önskade solljus- och solvärmefångandet.

Vad, till slut, domkyrkans tre portaler beträffar skulle, hypotetiskt sett, den distinktionen tills vidare kunna göras att sydportalen–Larsportalen snarast betecknades som »dignitärportalen», västportalen–Eriksportalen som »folkportalen» och nordportalen–Olofsportalen, slutligen, som »prästportalen».